



Recreació de la capella i del mas del masover.¹

Les Ermites de Mequinensa; Els sants metges Cosme i Damià i 'la Capella' de Santa Agatòclia

Per Miguel Ibarz Prades

La justificació

Quan veus que una part dels béns culturals i patrimonials del poble van desapareixent a poc a poc abandonats i en ruïnes per falta de recursos, un sentiment de pèrdua irreparable t'envolta. El que els ulls dels nostres avantpassats han pogut contemplar ja no tornarà. Com a societat estem en deute amb el nostre pretèrit, i com a poble estem obligats a mantenir un alè de sensibilitat per a dignificar aquests monuments que formen part de la història. Així podrem mirar cap al futur amb la cara ben alta i que mai ningú pugui dir-nos que hem deixat destruir el nostre passat.

Context històric

L'expulsió dels moriscos l'any 1610, la pesta de 1648, la Guerra dels Segadors 1640-1652 i la Guerra de Successió 1701-1715 van tenir a Mequinensa una important repercussió social, econòmica i demogràfica. A l'intrínsec abandó i destrucció dels camps i habitatges, s'hi ha d'afegir també l'important descens de la població provocat per la diàspora dels seus habitants, per la misèria, per la mortaldat de les malalties i de la guerra. L'exemple que reafirma aquest contingut el veiem als fogatges de Mequinensa de principis del segle XVI, on podem veure que entre sarraïns i cristians es registren 459 habitants (Monjo: 95), amb una evolució descendent considerable en els períodes de les guerres esmentades, fins arribar a 360 habitants l'any¹ 1639, i a 280 l'any² 1647, amb un lleuger creixement acabats els conflictes de 330 veïns³ l'any 1715. En aquests temps "lo poble" era una vila eminentment agrícola, dominada com era habitual a l'edat moderna per la noblesa, en aquest cas per la família dels Montcada, marquesos d'Aitona;⁴ amb un règim senyorial d'origen feudal que els concedia entre altres coses uns drets sobre les persones i les rendes; el "delme" o desena part dels fruits de la collita de totes les terres o arrendaments de la vila, pagats en diners o en espècies. D'altra banda, el segon estament privilegiat de poblacions com Mequinensa en l'època de l'Antic Règim era el baix clergat secular, format majoritàriament pel rector, pels beneficiaris i pel capellà de la parròquia. Es finançava del cobrament de la "primícia" que suposava el pagament per part del pagès d'una part de la collita de totes les terres de cristians. A la nostra vila, quedaven exempts d'aquest pagament els camps conreats pels moriscos, que després que fossin expulsats,

les seves terres van quedar per al marquesat, igual que unes que es denominaven "noueneres o noveneres". Les noueneres les administraven els regidors de la vila en nom del marquès i del seu profit tenien l'obligació de donar els béns necessaris per al bon funcionament de la parròquia, que també rebia l'estipendi dels drets d'enterrament a l'església, misses anuals per difunts que ho havien disposat en testament, bodes, batejos i donatius dels fidels. En aquest context és fàcil imaginar-se que els vilatans amb el seu esforç finançaven el vèrtex de la piràmide estamental, i que per a viure havien de buscar la bondat del camp i la pau de l'esperit com a refugi a les penúries, elevant les diferents advocacions a un sentiment profund de religiositat.

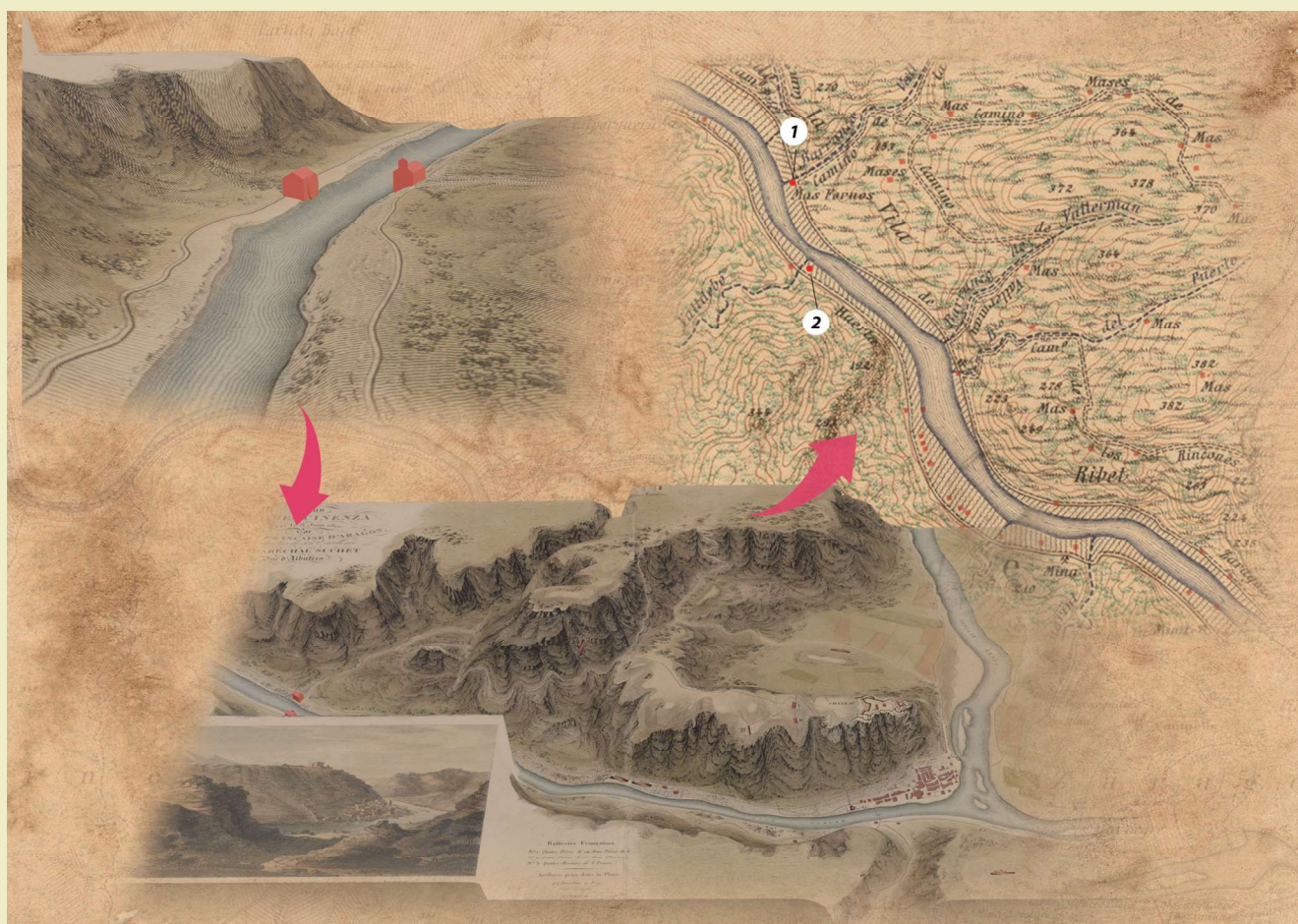
Fetes aquestes prevencions, el tema d'aquesta escriptura el centrarem en els cultes que van néixer i van portar els mequinensans a construir les dos ermites. La documentació per ornar, il·lustrar i vestir aquest treball dins dels límits del qui ho escriu, prové majoritàriament del contingut de les diverses visites pastorals acreditades i que són per l'aproximació que ens donen de l'estat i la vida de la parròquia i dels seus parroquians, una magnífica font documental.

Les advocacions

A pesar que algunes fonts situen Santa Agatòclia com a màrtir de l'església ortodoxa, Juan Tamayo Salzar,⁵ historiador extremeny dedicat a l'hagiografia o història de la vida dels sants, va publicar en el 1656 un martirologi hispà on va incloure el nom de la "Santa", i en va fixar la data del martiri l'any 94 de la nostra era en temps de l'emperador Domicià. Uns anys més tard Fray Miguel Salas, franciscà de Saragossa, va escriure *La vida de Santa Agatoclia virgen y mártir*, que va publicar mesos després de la seva mort el seu nebot i rector de la parròquia Pedro Valentín, l'any 1697. D'altra banda, set anys abans a la publicació del llibre, el 9 de febrer de 1690,⁶ es van establir els estatuts i les rendes de la nova "Confradía de Santa Agatoclia", signades pel bisbe Fray Miguel Gerónimo de Molina, que juntament amb la del Santísimo nombre de Jesús, la del Rosario i la de Francisco Javier constituïen les quatre confraries de la parròquia mequinensana.⁷ Aquestes eren associacions devocionals per a garantir la participació dels fidels en els actes religiosos, especialment en les festes més destacades del calendari litúrgic, i al mateix temps retre culte a una figura religiosa, alhora que es compaginava aquesta tasca, amb la labor assistencial de caràcter social i benèfic, amb l'administració de les rendes que provenien dels donatius dels seus

Ermita de Sant Cosme i Sant Damià

món cristià molt ràpidament per invocar-los i demanar-los protecció contra les adversitats, malalties i epidèmies, especialment contra la pesta que va assolir tota la ribera del Cinca a mitjan segle XVII que va provocar la mort d'una cinquena part de la població (Maiso, 1982). El seu culte va ser tan important que a l'edat mitjana el dia de la seva celebració, els metges no visitaven els malalts, perquè en aquest dia els sants metges ja els curaven, i així tenien un dia de festa. És curiós que a l'església de Mequinensa Sant Cosme i Sant Damià no van tenir mai cap capella de devoció com en esglésies pròximes a la vila, en canvi se'ls va construir i dedicar la primera ermita entre els anys 1715 i 1723.⁹ Les visites pastorals del segle XVIII ens parlen que l'edifici estava situat al marge esquerre del riu Ebre, a la partida el Ribe(r) al camí de Nonasp, a cinc quarts de distància del poble (el mot "quarts" tant podria referir-se a llegües com a mesura de longitud o a temps per recórrer la distància d'entre cinc i sis quilòmetres) davant d'un moli que funcionava amb una roda aprofitant el corrent del riu. (En el mapa que adjuntem elaborat l'any 1810 per l'exèrcit francès l'anomenen "roda"). No sabem res de la seva arquitectura, suposem que es construiria segons els cànons de les ermites barroques de



48

l'època. El que sí que podem concloure de la documentació corresponent és que l'ermita estava a càrrec dels regidors de la vila i que el manteniment el va començar fer Pedro Grañen primer ermità, que juntament amb la seva dona, Antonia Roca, vivien de les almoines dels fidels, de conrear un camp i de cuidar les moreres per fabricar seda, producció de la qual havien de passar comptes al consell de la vila.¹⁰

Els mequinensans només utilitzaven l'ermita una vegada a l'any. El diumenge següent al dia dels sants metges (que se celebra el 26 de setembre), tot el poble anava en processó per a celebrar una missa cantada que ofería el rector de la parròquia.¹² Aquesta tradició va perdurar fins a l'any 1816, ja que a partir d'aquesta data, la vila va canviar l'advocació dels sants metges pel culte a Sant Blas, i per tant va passar a fer la processó i la missa al febrer. Podria ser que aquest canvi fora conseqüència que les celebracions de "Santa Agatòclia" i la dels sants metges quedaven molt atapeïdes en el calendari i no es podien permetre fer tants dies de festa contínua. Sigui com sigui, el que és segur és que Mequinensa, a partir de 1827, va començar a utilitzar l'ermita per celebrar i honrar la festivitat de Sant Blas. L'edifici, a la fi del segle XIX, va deixar d'emprar-se i la deterioració corresponent va acabar amb la seva existència; les ruïnes descansen juntament amb el veí molí o la roda sota les aigües del pantà.

La capella ermita de Santa Agatòclia

Pel que es dedueix de les visites pastorals, la capella es devia construir entre els anys 1758 i 1783 a finals del barroc. Està situada a la partida de Vallaserra, damunt d'una petita elevació de cingle de roca calcària, orientada en la direcció est-oest seguint el naixement i l'ocàs del sol, com la majoria d'esglésies cristianes, envoltada per la

part sud d'unes restes de mur que suposem que són anteriors a la seva construcció.

L'ermita és d'una nau principal de forma rectangular construïda amb carreus de formes regulars, amb una teulada a dos vessants i un campanar d'espada amb una sola obertura, on hi devia haver la campana per a cridar els fidels als oficis. L'edifici és de dos plantes, la part de dalt, que avui dia està derruïda, devia servir de magatzem o sagristia i s'hi accedia per unes escales adossades al costat nord. A l'entrada hi ha un pòrtic de mig punt, amb quinze dovelles assentades en quatre grans blocs de maçoneria a cada costat, que fan la funció de columnes, i en cada flanc hi ha dues petites finestres quadrades per on entra la llum. La clau té una petita làpida on devia haver-hi una inscripció, segurament amb l'any de construcció de la ermita. Entrant a mà dreta hi ha una petita fornícula quadrada que devia utilitzar-se per al parament litúrgic, i al fons l'altar major de pedra que acaba en i grega. La nau estava arrebossada amb estuc de guix, restes que encara s'hi poden observar. Al costat de l'edifici principal hi ha una nau adossada de dues plantes. La de dalt potser era una habitació per a passar-hi la nit en cas de necessitat, ja que encara es poden veure les restes d'un fumeral. Aquesta construcció també està feta amb carreus, però més petits i també arrebossats amb estucat. La planta baixa d'aquesta nau devia de servir amb tota seguretat com a quadra per a cavallerisses, on fins i tot es poden veure ara algunes argolles per a fermar els animals. A poca distancia de l'ermita hi ha una masia que potser servia d'habitatge al masover que treballava la finca i possiblement també cuidava l'ermita, ja que el lloc només s'utilitzava per a fer missa els diumenges en temps de sembra, sega i trilla, per a tots el pagesos que conreaven les terres dels voltants i les seves famílies. Això es feia perquè



La Capella. Fons Leyre Ibarz. A l'esquerra, possible reconstrucció de l'ermita. A la dreta, l'estat actual. La nau principal fa cinc metres d'ample per nou de llarg.



Proposta d'escala històric-arqueològica. Possible recreació de l'interior de l'ermita. Els colors vermells tenen més evidència de com estava fet l'edifici. UR = unitat reestructiva. UR1, detall de Santa Agatòcia, aquesta podria ser la talla que es veneraria a l'ermita. UR2, altar dividit en dos nivells. Les restes d'enderroc eleven el nivell del paviment original uns 50 cm

així es donava servei a aquests minúsculs hàbitats rurals, per la raó que desplaçar-se al poble a escoltar missa costava entre anar i tornar un mínim de set hores. Aquests fidels eren els que es feien càrrec de totes les despeses corresponents.

En fe de bona voluntat i amb els ornaments litúrgics que s'emportava de l'església, el coadjutor sempre oficiava les misses els diumenges en les èpoques esmentades, perquè al rector, ocupat amb les feines de la parròquia, se li feia molt costa amunt traslladar-se i estar-se tant de temps fora del poble, tasca massa complexa. A tothom li devia fer molta mandra de pujar i baixar a Valla-

serra perquè en alguna visita pastoral hi ha queixes del rector al bisbe que el coadjutor no compleix l'obligació de dir missa en l'ermita els diumenges necessaris i se li demana que acati les seves responsabilitats.¹³

L'ermita va deixar d'utilitzar-se per als oficis a partir de l'any 1890, nous temps que coincideixen amb l'augment de l'activitat industrial al poble, cosa que va fer canviar els costums i les formes de vida i raó per la qual possiblement es va reduir el nombre d'agricultors que conreaven els camps de la zona.



Seccions: hipòtesi de com creiem que seria l'interior de l'ermita i l'edifici adossat. A les plantes superiors, hi devia haver, respectivament, l'espai per a sagristia i habitatge; a les inferiors, el lloc de culte i l'estable per als animals.



Vista de l'ermita i dels voltants, i del rellotge de sol que es conserva al costat sud.



Vistes d'escala històrica-arqueològica i imatges d'ara on es poden comparar l'estat actual i els diferents nivells utilitzats.

Per concloure

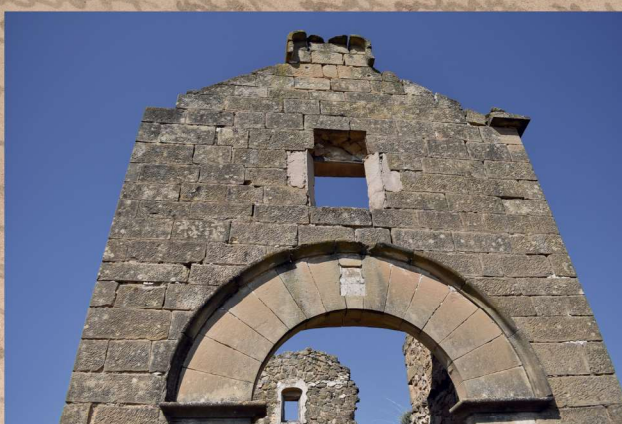
En els límits de la ignorància pel que queda per esbrinar i despulats de raonaments per falta de testimoniatges documentals que facin més llum al nostre passat, podem argüir que la construcció de les ermites va ser a conseqüència del sentiment profund de religiositat de la societat del segle XVII. A Mequinensa aquesta expressió es va reflectir en el naixement del culte a Santa Agatòclia, que va arribar després de publicar-se l'esmentat martirologi hispà l'any 1656. Serà, doncs, a partir d'aquesta data quan el culte a la nostra patrona començarà amb fecunda fortalesa. La prova d'aquest discurs la trobem anys més tard, quan coneixem d'una queixa que li fa el rector a l'alcalde perquè tres dones, una d'elles cunyada del metge, que pel que es veu no era massa religiós, treballaven rentant roba durant els tres dies de la festa major, 17, 18 i 19 de setembre de 1790,¹⁴ cosa que estava totalment

prohibida. Aquest fet que va ser catalogat d'escàndol amb penes establertes en les sinodals, per a l'alcalde no va ser més que una anècdota conseqüència d'unes necessitats. L'ermita sota l'advocació de la Santa, es va construir a la vora d'aquells anys per a donar solució espiritual a un nucli de pagesos mequinensans en l'amenitat del camp, en els temps de sembra i collita.

Per falta de vestigis arqueològics, de l'ermita dels sants metges poca cosa sabem, a excepció del que ens han aportat les visites pastorals i el mapa fet per l'exèrcit francès, a l'espera que algun dia els arxius adormits treguin a la llum els innombrables dubtes que tenim. La roda de davant podria ser l'Anafora? Aquests dubtes, amic lector, en totes les respostes que reposen en el bagul de la història, poden aparèixer de cop per a despul·lar més l'enteniment i la imaginació de qui ho escriu. Un argument que es reflecteix quan, acabant aquest article, va caure a les meves mans una informació de l'Arxiu Històric de Fraga del 24 de març de 1686 que deia:

“Respondiendo a la petición del convento de San Salvador de Torrente, lanzan un pregón por Fraga para que todos los devotos de San Salvador, voluntariamente lleven vigas desde el convento de Vallporquera de Mequinenza, al de San Salvador”.¹⁵ Què era aquest convent?, a què es dedicava i qui ho ocupava?, era prop de l'ermita dels sants metges?, era el mateix?. Són preguntes que pot ser que quedin en l'oblit o que en el futur la història ens en doni la resposta, i així poder saber més

coses del nostre passat. Sortir de les penúries, demanar salut i tenir la fe per a aconseguir-ho van ser sòlids arguments que els mequinensans van utilitzar per a mantenir en funcionament les dos ermites durant molt de temps. Però aquest temps és una amenaça natural quan s'ajunta amb la falta de conservació, i com a conseqüència dels canvis econòmics i culturals que van succeir al poble, les ermites van deixar d'utilitzar-se a la fi del segle XIX.



*Estat actual de l'ermita.
Fotos: fons Leyre Ibarz.*

Voldria acabar amb aquestes paraules de la Convenció de la UNESCO de 1972: “*La desaparición de un bien del Patrimonio Cultural y Natural constituye un empobrecimiento nefasto del Patrimonio de todos los pueblos del mundo*”. Tant de bo aquest bé patrimonial el puguem mantenir i recuperar, i que ningú en el futur pugui demanar-nos que hem deixat destruir el passat.

Bibliografia

MAISO GONZALEZ, Jesús. *La peste Aragonesa de 1648 a 1654*. Saragossa: Departamento de Historia Moderna. Universidad de Zaragoza. 1982

MONJO, Marta. *Sarraïns sota el domini feudal. La baronía d'Aitona al segle XV*. Lleida: Ed. Universitat de Lleida, 2004.

FRAY MIGUEL SALA. *Vida de Santa Agatoclia Virgen y Martir*. Saragossa: Manuel Roman. 1697. Aquest llibre el va reeditar l'associació “Cosés del Poble” l'any 1993, gràcies al señor Jordi Estruga que es va ocupar de facilitar l'original i de l'edició.

NOTES

(1) Aquest treball no és només obra de qui ho signa. Hi ha més gent darrere que d'una manera o una altra han col·laborat perquè aquest article pugui veure la llum: agraeixo a la meua filla Leyre tota la dedicació per a fer el reportatge fotogràfic, al meu amic Raimundo la seva ajuda en la presa de mides, a Ismael Galindo la seva professionalitat en el reportatge aeri, a Rubén Coma la confecció de tota la planimetria i recreació visual d'ahir i avui, sense ell hauria estat impossible, i també, és clar, vull agrair la inestimable ajuda de l'experimentat historiador Joaquín Salleres ajudant-me en els meus il·limitats dubtes de les transcripcions de les visites pastorals i la seva aportació de l'arxiu històric de Fraga. Sense el seu ajut hauria estat tot més complicat. I, per acabar, vull agrair a la gent del “*Cafè de la Granota*” il·lustrar-me en les meves mancances de coneixement dels monts del terme del poble.

(2) Arxiu Capitular de Lleida (ACL), 1639-VP-0020.

(3) Arxiu Capitular de Lleida (ACL), 1647-VP-0021.

(4) Arxiu Capitular de Lleida (ACL), 1715-VP-0024.

(5) Arxiu Capitular de Lleida (ACL), 1715-VP-0024.

(6) <Www.pregunta santoral.es-Enciclopedia dei Santi>. Ed Citta Nuova, Roma, 1984.

(7) Arxiu Capitular de Lleida (ACL), 1737-VP-0026.

(8) Arxiu Capitular de Lleida (ACL), 1758-VP-0028. Redactat tal com apareix en la VP.

(9) González Lopo, Domingo-L- *Las Cofradías después del Concilio de Trento*. En el “Concili de Trento” es va definir entre altres coses, la doctrina cristiana sobre els sagraments, la tradició, la litúrgia i l'ètica de l'església.

(10) Arxiu Capitular de Lleida (ACL), 1723-VP-0024.

(11) Arxiu Capitular de Lleida (ACL) 1737-VP-0026.

(12) Institut Cartogràfic de Catalunya.

(13) Arxiu Diocesà de Lleida (ADLL) 1790-VP-Bispe Torres. Lligall 78.

(14) Arxiu Diocesà de Lleida (ADLL). 1806-VP-Bispe Torres- Lligall 21.

(15) Arxiu Diocesà de Lleida (ADLL). 19-09-1790-Bispe Torres. Lligall 21.

(16) AHF, Actes 126/1686 marzo 24, f. 214.

